

Câteva idei despre cultura muzicală românească din scriptoriul Evului Mediu

Marcel I. Spinei*

Afirmarea geniului prometeic al gândirii umane, reflectat pe plan estetic, filosofic, politico-economic, științific, educațional și al valorilor artistice sub diferite forme de concretizare, a continuat după Antichitatea clasică elină și romană, de la începutul primului mileniu, prin Evul Mediu.

Trecutul nu era un absolut *trecut și risipit*, ci se transmitea într-un anumit fel *viu* și timpului următor. Pentru Europa, biserica creștină a fost cea care a impulsionat dezvoltarea artei și culturii. Timp de peste 1000 de ani a existat o ascensiune culturală lentă, cu unele turbulențe externe cauzate de migrațiile popoarelor din Asia și cu diferite frământări interne.

Cultura europeană a cuprins mari epoci: *Antichitatea clasică elină și romană*, *Evul Mediu*, *Epoca Modernă* și *Epoca Contemporană*.

La 1330, Francesco Petrarca (1304–1374) denumea perioada dinainte de creștinism *Era Antiqua/Era Antică*, iar perioada creștină *Era Nova, Factum est Novum/Era Nouă*. Termenul de *Ev Mediu/Media Tempesta* a apărut în scris la 1469, însemnând *Perioada Mijlocie*. Au fost întrebuințați și termeni, precum *Medium Aevum/Evul Mediu*, în 1604, iar la 1625 *Media Saecula/Perioada Mijlocie*. Intervalul de timp a fost subdivizat în *Evul Mediu Timpuriu*, *Mijlociu* și *Târziu*. În funcție de continente, el se consideră a începe, pentru Europa, în anul 200 (+/-)/600 și se încheie la aproximativ la 1500 pentru spațiul apusean și la cca 1700 (+/-) pentru cel răsăritean.

Valorile Evului Mediu s-au bazat pe ierarhie, credință, onoare ș.a.

Filosofia Evului Mediu a fost dominată de părinții bisericii răsăritene: Vasile cel Mare (†379), Athanasie din Alexandria (†373), Grigorie de Nazianz (†389), Ioan Gură de Aur/Hrisostomos (†407), Ioan Damaschin († secolul VIII) – care a alcătuit și primul sistem muzical creștin *Octoihul* –, iar din biserica apuseană: Ambrozie (†397), Ieronim (†420), Augustin de Hipona (†430), Tertulian (150–220), Cipriann de Cartagina (200–258), Papa Grigorie I cel Mare (540–604), iar după Marea Schismă (1054) arhiepiscopul de Mottola Tommaso d'Aquino (1584–1651) ș.a.

Cele patru Colecții ale justiției/Dreptul roman numit *Codex Justinianus*, alcătuit în 529–534, a influențat adânc și dreptul civil și canonic al bisericilor.

Matematica a fost reprezentată excelent de Leonardo Fibonacci (1175–1250).

S-a dovedit că nu Galileo Galiei (1564–1642) a susținut primul faptul că pământul este rotund, ci Brunetto Latini, la jumătatea secolului al XIII-lea, în lucrarea sa *Tezaur*.

Poezia și proza au fost întruchipate de Dante Alighieri (1265–1321), Francesco Petrarca, Geoffrey Chaucer (1340–1400), William Shakespeare (1564–1616), Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616) ș.a., iar poeziile erau cântate de trubaduri, truveri sau minnesăngeri.

Arhitectura marilor catedrale, precum *Sfânta Sofia* din Constantinopol (325), *Sfânta Fecioară Maria* din Chartres (1145–1220) ș.a., a fost realizarea europeană de vârf a timpului.

*Profesor, Universitatea din Pitești

Caracteristica Evului Mediu a fost credința în Dumnezeu și față de biserică. Aceasta nu a însemnat că nu au existat abateri de la credința oficială și de la biserica recunoscută, dar măsura tuturor lucrurilor era Dumnezeu. Au fost și derapaje, precum Tribunalul Inchiziției, dar excesele, cu procese și arderi pe rug nu mai făceau parte din Evul Mediu occidental, ci din Epoca Modernă, începută în Europa de Vest pe la 1450–1500. Și Reforma lui Jan Hus (1371–1415), teoretizată de Martin Luther (1483–1546), care a împărțit creștinismul occidental, a fost considerată de către biserica catolică un derapaj. Evul Mediu a creat universitățile, asigurând educația superioară, promovând cunoașterea și cercetarea, cultura și artele, vezi Academia de la Aachen/Aix-la-Chapelle (cca 800) ș.a. Universaliiile erau definite diferit, în funcție de apartenența la curentele scolastice ale timpului: realismul și nominalismul. Realismul susținea prin Anselm de Canterbury, Guillaume de Champeaux, Toma d'Aquino ș.a. că ideile generale/*universalia* au existență obiectivă *universalia sunt realia*, în timp ce Roscelin de Compiègne, Duns Scot, William Occam ș.a. atribuiau universaliiilor doar o existență nominală *universalia sunt nomina*, adică faptul că există doar entități particulare, posedând diferite grade de similitudine structurală sau dinamică. S-a făcut filosofie de înaltă clasă prin «cearta universaliiilor». Esența societății feudale era ierarhia, percepută ca o rețea de relații structurate pe drepturi și obligații reciproce. Societatea feudală era constituită din conducătorii feudali, nobilii/războinicii sau *bellatores*, clerul bisericesc se considera *oratores*, iar lucrătorii meșteșugari și agricultori *laboratores*. Erudiții medievali, în general, nu au imitat vechea cultură elino-romană, deși, mai târziu, ea a fost reînnoită în Renaștere. Evul Mediu a continuat Antichitatea prin teatrul legat de mase și jucat în piețe publice, sau pe lângă biserici, a inovat cartea manuscrisă/codicele, față de sulurile/rulourile folosite pentru scrieri *volumina sau tomos* ș.a.

Marea Schismă din biserica creștină (1054) a dus la scindare: cea răsăriteană ortodoxă/bizantină și cea catolică/apuseană, deplin conturate în cadrul cultului liturgic și muzical.

În cadrul artei muzicale creștine, grafia muzicală/*παρὰσημαντική* (termen întrebuițat la

334 î.H. de către Aristoxenos și Pithagora) a fost un important capitol care a însoțit progresul cultural: psalmodia bizantină a continuat *notația muzicală antică elină*, numită *scriere muzicală prozodică* (sistem rearanjat, conform tradiției de Aristofanis din Bizanț), perfecționând-o, iar cântarea gregoriană, izvorâtă din cea bizantină, a promovat o nouă scriere muzicală datorată lui Annicius Manlius Severinus Boethius (477–524), iar mai târziu lui Guido d'Arezzo (cca 995–cca 1050) prin *grafia guidonică*. Amândouă tipurile de grafie muzicală: *bizantină* și *guidonică* au rămas în vigoare și astăzi, cu adaptările necesare, survenite de-a lungul timpului. Perioadele Istoriei Artei Muzicale Creștine Timpurii, în funcție de scrierea folosită: *Theta notation*, secolul IX–X, *Chartes notation*, secolul X–XI, *Coislin notation*, secolul XI–XII, *Ekfonic notation*, secolul XII–XVI au avut apogeul în secolele XI–XII, după care a urmat o dizolvare lentă, dispărând în secolele XV–XVI, din cauza lipsei de interes.

La începuturi, în biserică, se citeau fragmente din *Vechiul* și *Noul Testament* după modelul *recitativului sinagoga*. Pe măsură ce cultul creștin s-a dezvoltat, ele au devenit *citiri solemne psalmodiate*.

Episcopul din Constantia Epifanie de Salamina (367–403)¹, precum și diaconul Eusthalios din Alexandria (462)² au fost printre primii care au folosit acest tip de scriere muzicală psaltică, *notația ecfonică*, în manuscrisele lor. Teoria și practica muzicală a Antichității ebraice, eline și latine au influențat cântarea europeană pe două direcții: *orientală* și *occidentală*. Prima consemnare a unei cântări psaltice bizantine în notație muzicală prozodică elenă a fost *Imnul Sfintei Treimi*, grafiat în secolul III–IV în *Papirusul de la Oxyrhynchus*, Egipt, cântare fragmentară, consemnată în tomul *Biografii/Bíoi* de Satyros Kallatianos († 389)/din Kallatis (Dobrogea). O altă cântare creștină este consemnată în secolul IV–V în Europa de Vest, *Pre Tine te lăudăm/Te Deum laudamus*, atribuită lui Niceta de Remesia din Dobrogea (cca 335–414), menționat ca episcop al Daciei, autor al tratatului *De psalmodie bono*. Muzica sacră din Europa răsăriteană medievală a fost păstrată prin manuscrise psaltice bizantine, care conțin mii de cântări, majoritatea rămase necunoscute.

Principiile muzicii bizantine arhaice au fost de a menține etosul și cântarea melismatică cu ecouri din Ellada Antică și a coopta zone estetico-muzicale și spirituale din biserica evreiască, ce au dus, în secolul al VIII-lea, la sinteza celor opt sunete Octoihul, înfăptuită de Ioan Damaschin. Scopul notației muzicale timpurii a fost ușurarea citirii textelor sacre și marcarea anumitor pasaje, indicând felul de modulare a vocii, în funcție de importanța cuvenită³. Această notație a fost folosită, atât în manuscrisele din cântarea bizantină, cât și în cele din cântarea catolică, fapt pe care îl menționăm.

Cea mai mare parte a codicelor religioase din perioada timpurie a Evului Mediu existentă pe teritoriul românesc a fost scrisă în *limba elenă*, în Imperiul Bizantin, la Constantinopol, Muntele Athos, Muntele Sinai etc. O altă parte a fost scrisă în *limba latină*, la Vatican și unele curți europene, precum a împăratului Carol cel Mare (768–814), la Aachen ș.a. Menționăm că *toate codicele muzicale psaltice* din perioada secolelor IX–XIII *nu au notate numele codicografului*.

Aflat la răscrucea dintre Orient și Occident, arealul cultural românesc a trebuit să sintetizeze din civilizația universală cu răsrângere la valorile culturale autohtone.

Apostolul Andrei († 60), fratele întru credință al lui Iisus Hristos, a fost pentru români *dă-tătorul de viață și lumină spirituală, creștină-torul României*.

Generalizarea credinței creștine la populația daco-romană a înflorit, mai ales după edictul de la Mediolano/Milano (313), fiind terminată deja în secolele VI–VII, înainte de migrația slavilor spre sud de Dunăre și spre vestul Europei. Printre diferite centre religioase paleocreștine de pe teritoriul provinciilor românești, s-a remarcat *complexul monahal de la Urbis Morisena*, fostul castru roman cu același nume, așezat pe lângă râul Mureș, în teritoriul actual al Banatului. Îngloba localitățile care erau consemnate pe harta Europei secolului al V-lea ca fiind împreună Cenad și Sânnicolau Mare. *Complexul monahal a fost creat de către călugării eleni*, care, pe lângă mănăstire, au înființat o școală dotată cu bibliotecă. Biserica cu hramul *Sfântul Ioan Botezătorul* și complexul monahal au dăinuit circa 1000 de ani. La Marea Schismă (1054), mănăstirea bizantină de la

Morisena a fost mutată la Oroslanos, într-o regiune apropiată, *vechiul așezământ fiind atribuit clerului catolic benedictin*. În 1030 a fost înființată o *episcopie catolică*, condusă de episcopul franciscan de Veneția Gerardo de Sagredo (†1046), care a construit o nouă biserică, sfințind-o cu hramul *Maicii Domnului*, a refăcut mănăstirea și a construit o școală, dotată cu bibliotecă. A scris în localitatea Cenad, în perioada 1030–1040, un tratat teologico-filosofic *Deliberatio supra hymnum trium puerorum ad Isingrimum Liberalem/Armonia lumii sau tălmăcire a cântării celor trei coconi (profeți) către Isingrim Dascălul*, în opt capitole. Episcopul Gerardo a fost canonizat *Sfânt al Veneției* de către biserica catolică⁴. Manuscrisul se păstrează la Biblioteca Națională din München. În lucrare se diferențiază filosofia laică de cea creștină, expusă ca filosofia *Sfintei Evanghelii*⁵. Interesul codicelui pentru cultura muzicală comportă două aspecte: 1) prezintă o *Listă a instrumentelor muzicale din secolul al VI-lea î.H. din Babilon*, preluate de iudei la întoarcerea din captivitatea egipteană (539 î.H.), precum *corn, cimpoi, liră/chitară, psalterion, fluier*; 2) În paginile 52–90 au fost menționate cântări gregoriene, precum *Canticum trium puerorum* din *Festis ad Laudes* ș.a. Episcopul Gerardo de Sagredo a fost considerat *primul scriitor de pe teritoriul României*⁶. Mănăstirea catolică franciscană de la Morisena a decăzut, iar în 1241 a fost distrusă total de către tătari.

După conviețuirea cu slavii, în secolele VI–VII, și pe măsura asimilării acestora, datorită culturii superioare a autohtonilor, în secolele IX–X au apărut primele organizări teritoriale: *judeciile/cnezatele* și *voievodatele/ducatele*, influențate mai târziu și de populațiile migratoare: *pecenegii* și *cumanii*. Asemenea formațiuni din interiorul sau din afara arcului Carpaților se numeau *țări/terrae* și aveau în frunte conducători locali numiți *juzi/cnezi* sau *duci/voievozi*. În procesul istoric al organizării voievodatelor românești, Morisena/Cenad a fost, între 840–907, capitala principilor Glad și moștenitorii săi, Claudius și Ahtum, aliați ai Imperiului Bizantin. Între Tisa și Munții Apuseni se afla voievodatul lui Menumorut cu capitala la Biharia, iar la est de Munții Meseșului, în Transilvania de Nord, voievodatul lui Gelu, cu capitala la Bălgrad/Alba

Iulia. În zona Prahova au fost consemnate mai multe așezăminte importante fortificate, iar în Dobrogea, la Mircea Vodă, județul Constanța, este cunoscut voievodatul lui jupan Dimitrie (943). În Moldova, la 1247, *Tratatul Cavalerilor ioaniți* menționează două voievodate mari, conduse de Litovoi și Seneslau, și mai multe formațiuni mici. Profitând de rivalitățile politice și economice existente la sud, vest și est de Carpați, aceste formațiuni au reușit să se unească și să se centralizeze, formând Țara Românească și Moldova, conduse de domnitori, care s-au considerat întotdeauna conducători *din mila lui Dumnezeu*. În Țara Românească, la începutul secolului al XIV-lea au fost unite formațiunile statale mici sub Basarab I (cca 1310–1352), fiul acestuia, Nicolae Basarab (1352–1364), a întemeiat prima Mitropolie creștin-ortodoxă, sub ascultarea Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol. În Moldova, în aceeași perioadă, domnitorul Dragoș (1347?–1365) a unit o serie de formațiuni mici într-o țară. Mai târziu, domnitorul Bogdan I din Cuhea (1363–1367) a transformat Moldova într-un stat independent (1365). La 1401, domnitorul Alexandru cel Bun (1400–1432) a înființat în capitala țării, Suceava, Mitropolia, recunoscută de Patriarhia Ecumenică din Constantinopol. În Transilvania, cucerită treptat, până la aproximativ 1200, de unguri, viața românilor a trebuit să urmeze regulile stricte, specifice unui regat catolic. Din secolul al XVI-lea ei au devenit tolerați/acceptați/răbdați, deși formau majoritatea populației. De-a lungul timpului au existat numeroase răzvrățiri, răcoale, revolte de la ordinea impusă de cuceritori, cu foarte multe jertfe, până la recunoașterea lor ca nație.

În provinciile românești, muzica religioasă s-a dezvoltat, după Marea Schismă, în funcție de religia majorității populației existente: pentru români credința creștin ortodoxă, iar pentru minoritățile naționale credința catolică și mai târziu cea protestantă.

În cultura muzicală religioasă românească este menționat un număr important de relicve arheologice și manuscrise cu scriere muzicală psaltică timpurie, care au folosit în cadrul serviciului religios, precum din perioada cca 222–225, se menționează activitatea culturală a *Asociației corale Omagiu hymnozilor sacri* **dirijată de**

Aelios Valerianos, în cadrul *Întregerilor olimpice* de la Histria, inscripție în marmură, *prima mențiune despre un dirijor!*; *Asociația corală de hymnozi* de la Tomis/Constanța, inscripție în marmură ș.a.; din secoluele II–III, sunt menționate instrumente muzicale, precum *Syrinx/Nai* din Banat, *Fluier de os* din localitatea Barbosi, Galați etc.; din secolele III–IV de la Romula-Sucidava/Slăveni, Olt este cunoscut un *Sacrofag* ce prezintă sculpturi reprezentând diferite serbări cu *Eros*, unde se *remarcă instrumentele: Syrinx, Aulos plagios, Cymbales, Tibia*; din aceeași perioadă există un *Vas de ofrande/Oenochoe II* din Tăuteni, Bihor, ce *are încrustat un cortegiu dionisiac și o grafie muzicală prozodică eleno-runică*, existentă și în transcriere guidonică; din secolele III–IV se remarcă o *Biserică rupestră paleocreștină* din Munții Buzăului, din complexul de peste 30 de amenajări de cult, denumit *Athosul românesc*; din secolul IV s-a descoperit o inscripție despre patru martiri creștini: *Zotic, Atal, Camasie și Filip*, de la Noviodunum/Niculitel, Isaccea; de la începuturile creștinismului sunt cunoscute *trei cântece*: din folclorul elen, latin și românesc, *cântate de o mamă pentru adormit copilul său*, muzică ce a trecut barierele timpului.

Dacă în Biserica Bizantină muzica a rămas numai sub formă vocală *solist și iison/isocratima*, limba textului religios al cântărilor fiind elena, în paralel, pentru o scurtă perioadă cu slavona bisericească (prima parte a secolului al XVI-lea), apoi limba română, începând din secolul XVI, pe deplin ajungând la 1713. Practica muzicii catolice a conferit compozitorilor cântarea pe mai multe voci *polifonia*, însoțită sau nu de diferite instrumente muzicale, cu preponderență orga, ce a existat, în formă rudimentară, încă din Ellada antică (un exemplar de orgă antică a fost reconstituit la Megaro Mousikis din Atena, unde se păstrează). În cadrul cântării catolice muzica era reprezentată de cântul gregorian, la început monodic, provenit din cântarea bizantină. În organizarea slujbei, alături de preot, a participat corul și comunitatea religioasă. Limba textului liturgic din cântări a fost latina, iar mai târziu, după apariția protestantismului și graiul național al diferitelor popoare: germana, franceza, engleza, spaniola ș.a.

Din istoria culturii muzicale a Evului Mediu de pe teritoriul României secolelor IX–XV apar mai multe *manuscrise muzicale religioase*, din serviciul divin de zi cu zi, de o valoare inestimabilă, dovezi ale cântării medievale autohtone, în limbile elenă, latină, germană, engleză, spaniolă, franceză ș.a. Codicele folosesc grafie muzicală din cele trei mari perioade ale notației timpurii. Dăm o serie de lămuriri despre izvoarele muzicale, care sunt și în transcriere muzicală guidonică, precum Ms. gr. **160 IV-34** *Εβανγγέλιον/Evangheliar*, cu grafie muzicală din perioada *theta notation*, de la Constantinopol, scris în secolul al IX-lea în limba elenă, codicograf anonim, existent la Biblioteca Universitară din Iași; Ms **II.1** *Evangheliar Codex Aureus*, cu grafie muzicală din perioada *theta notation*, scris la Schola Palatina din Aachen, în anul 810, în limba latină, codicograf anonim, de la Biblioteca Națională a României, Filiala Alba Iulia; Ms. gr. **28529** *Evangheliar*, cu grafie muzicală din perioada *ecfonică*, codicografiat la Constantinopol, în anul 1100, în limba elenă, codicograf anonim, de la Biblioteca Academiei Române; Ms. gr. **7030** *Evangheliar*, cu grafie muzicală din perioada *ecfonică*, codicografiat în secolul al XII-lea, la Constantinopol, în limba elenă, codicograf anonim, de la Biblioteca Muzeului Literaturii Române din Iași; Ms. *Evangheliar*, cu grafie muzicală din perioada *ecfonică*, scris în secolul al XII-lea, în limba elenă, la Constantinopol, codicograf anonim, donat de către domnitorul Țării Românești, Mircea Ciobanul și soția sa, doamna Chiajna, Mănăstirii Dionisiou, Muntele Athos; Ms. *Anastasimatar*, scris la Constantinopol, secolul al XII-lea, în limba elenă, codicograf anonim, Biblioteca Sfântului Sinod al Patriarhiei Române; Ms. *Deliberatio supra hymnum trium puerorum ad Isingrimum Liberalem/Armonia lumii sau tălmăcire a cântării celor trei coconi (profeți) către Isingrim Dascălul*, de episcopul Gerardo de la Cenad din Banat, tratat teologico-filosofic scris în perioada 1030–1040, ce se păstrează la München ș.a. Există o cântare importantă pentru cultul creștin, *Hristos a Înviat*, compusă de monahul Theodoulos în secolul al XIII-lea, alta de la finele secolului al XVII-lea compusă în românește de Filothei Jipa Ieromonahul, iar a treia din secolul al XIX-lea, așa după cum se

cântă și astăzi la Muntele Athos, toate și în transcriere guidonică.

Începând cu secolul al XV-lea ia naștere *Scoala Românească de Compoziție*.

Au existat *reprezentanții de seamă ai culturii muzicale autohtone*, iar mari domnitori români au fost *mecena*, care au impulsivat arta și cultura autohtonă, precum Alexandru cel Bun, Mircea cel Bătrân, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Matei Basarab, Vasile Lupu, Dimitrie Cantemir, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu ș.a.

Din melosul bizantin și de tradiție bizantină din secolele XV–XVI, de pe teritoriul românesc, amintim o serie de mari protopsalți compozitori, codicografi și interpreți, binecunoscuți în Renaștere, precum: compozitorul monah Filothei de la Mănăstirea Cozia (1350?, Ellada-1430?, Cozia) logofătul și consilierul de taină al domnitorului Mircea cel Bătrân, cu manuscrisul său din 1437 Ms. **407** *Stihirar*, ce se află acum la Biblioteca Sfânta Treime-Serghiev din Moscova ș.a.; sunt consemnate 54 de codice care conțin din compozițiile sale, alături de cele șapte cărți liturgice tipărite la Veneția în 1536 și 1547, la Sasc, Sebeș în 1580, la Vilnius în 1586, la Kiev etc. Compozitorul ieromonah Grigorie Bunu Aliatu (1370?, Moldova-1453, Constantinopol), ultimul protopsalt al catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol, a fost trimis de către domnitorul Moldovei Alexandru cel Bun, alături de alți tineri, aproximativ în 1400, la Muntele Athos, pentru a învăța slujba divină și cântul bizantin. El a devenit *unul dintre titanii muzicii psaltice bizantine*. Sunt cunoscute până acum peste 112 compoziții, în numeroase manuscrise autograf, dintre care cităm: Ms. autograf **1005** *Theotocar*, din 1430, de la Mănăstirea Vatoped, Muntele Athos, descoperit de noi în august 2017; Ms. autograf **1262** *Condicarion*, din 1437, care se află la Mănăstirea Sfânta Ecaterina, Muntele Sinai; Ms. autograf **564** *Stihirar*, scris la 1445, care se află la Mănăstirea Dionisiou, Muntele Athos ș.a.

Compozitorul monah Eustatie, protopsalt la Mănăstirea Putna (1455?, Moldova-1545?, Putna), a compus 186 de compoziții, cunoscute în 13 manuscrise codicografiate la Mănăstirea Putna, în prima parte a secolului al XVI-lea. A fost psalt, protopsalt, domestic, ritor, consilier, dascăl, codicograf și dirijor al corului de psalți al

Mănăstirii, care a creat prima Școală Românească de Compoziție la Mănăstirea Putna. Dintre discipolii săi s-au remarcat: compozitorul monah Dometian Vlahu (1480?, Valahia-1550?, Muntele Athos) și compozitorul monah Teodosie Zotica (1500?, Moldova-1570?, Muntele Athos).

Dintre codicografi, alături de conducătorul școlii, protopsaltul Eustatie, cităm diaconul Macarie, ieromonahul Antonie și o serie de copişti ale căror nume au fost șterse de timp de pe filele codicelor. Compozițiile Școlii Muzicale Psaltice Românești de la Mănăstirea Putna au dăinuit peste 200 de ani la strana Bisericii Ortodoxe Române.

Dacă în biserică, preotul ortodox se adresa credincioșilor români în limba maternă, cântarea la strană a fost în limba elenă, cu unele excepții în slavona bisericească din Evului Mediu de mijloc (prima parte a secolului al XVI-lea) și fragmente de cântări în limba română, abatele, în biserica catolică se adresa bine-credincioșilor în limba latină.

Toți psalții compozitori români, până la începutul secolului al XVIII-lea au compus muzică pe text liturgic în limba elenă. Aceștia au fost: monahul Filothei de la Mănăstirea Cozia, ieromonahul Grigorie Bunu Aliatu de la Catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol, compozitorii din Școala Muzicală Psaltică de la Mănăstirea Putna cu întemeietorul, mentorul ei, protopsaltul Eustatie monahul și cu discipolii Dometian Vlahu, Teodosie Zotica, iar din secolul următor vlahii: Panaghioti Hrisafi cel Tânăr cuțovlahul (1620? Macedonia-1690?, Constantinopol), arhierul Gherman de la Patra cea Nouă (1600? Târnovo, Larisa-1680?, București), preotul Bălașu Țarigrădeanul (1610?, Peloponnes-1701, Constantinopol), ieromonahul Cosma Macedoneanul (Midia, 1620?–1692, Mănăstirea Ivion, Muntele Athos), Iovașcu Vlahu (1650?, Valahia-1730?, Muntele Athos), Damian protopsaltul Ungrovlahiei (1660?, Veria, Macedonia-1740?, Mănăstirea Vatoped, Muntele Athos), ieromonahul Filothei Jipa (1640?, Mârșa, Ilfov-1720?, București), manuscrisul său de la finele secolului al XVIII-lea de la Mănăstirea Ivion, Muntele Athos, Vlatiru/Manouil (?) Vlahu (1700?, Macedonia-1770?, Muntele Athos), ș.a. Subliniem faptul că pe teritoriul Valahiei și Moldovei, până la 1713, nu au

existat manuscrise muzicale psaltice scrise în limba slavonă bisericească, ci numai în limba elenă⁷. La finalul secolului al XIX-lea (1873) apare primul codice scris în grafia slavă, kriuki, a lipovenilor din Delta Dunării⁸.

Muzica catolică și protestantă este bine cunoscută și des interpretată în biserică și în afara ei. Un reprezentant autohton al muzicii laice din Renaștere, apreciat în toată Europa, a fost brașoveanul Valentin Greff Bacfarc (1527?, Brașov-1576, Padova), compozitor și celebru solist al lăutei. De la organistul brașovean Georgius Ostermayer (1532?–1572), bine cunoscut în epocă, a rămas o compoziție pentru orgă, motetul la 5 voci *Si bona suscepimus*. În 1554, Nicolae Olahus (1493–1568) *Nicolai Olahi Archiepiscopi, Strigon*, 1554, după cum este notat pe codice, umanist sibian istoric, teolog și etnograf, arhiepiscop, primat și regent al Ungariei, a revizuit pentru uzul liturgic din epoca sa, manuscrisul *Opus Reverendissimi Domini*, scris la 1078, în notație neumatică, codicograf anonim. Reforma religioasă a lui Jan Hus (1371–1415) și teoretizată de Martin Luther (1483–1546) la 1517, reprezentând cultul evanghelic, unitarian, calvin și anglican, a stimulat cântarea în biserică. Modelul muzical a constituit compozițiile reformatorului Martin Luther, ale lui Claude Goudimel (†1527), Jean Criger († fine sec. XVI) ș.a. Pe plan local transilvănean a constituit un nou mod de intrare corală și instrumentală a muzicii apusene. Un exponent de seamă al *Renașterii* în Brașov a fost Johannes Honterus, pastor, prieten al reformatorului Martin Luther și inițiatorul reformei din Transilvania, care a tipărit în 1548 o culegere de ode la patru voci *Odae cum harmoniis*, pe texte poetice latine, în special Horațiu și Virgiliu. În secolul următor, la Brașov, s-a afirmat un celebru organist, compozitor și teolog local Daniel Croner (1656–1740), care a transcris și a compus o serie de lucrări pe care le-a tipărit în patru volume *Tabulaturi pentru orgă*, la: Worklav, 1681, Wittemberg, 1682 și Brașov, 1675, 1685. Gândirea sa componistică, apropierea de dualismul tonal major-minor în organizarea cu măiestrie a formelor polifonice, îl prefigurează ca unul dintre precursorii lui Johann Sebastian Bach⁹.

La Brașov, Sibiu, Alba Iulia, Aiud, Cluj-Napoca, Sighișoara, județul Mureș, Târgu Mureș,

Arad ș.a., de la mijlocul secolului al XIV-lea se păstrează o serie de manuscrise muzicale și lucrări tipărite: imnuri catolice și protestante și piese polifonice corale: misse ș.a., pentru orgă, având codicografi cunoscuți sau nu, scrise în grafie mes-sino-gotică, quadrată, bohemiană și neumatică. La Biblioteca Națională a României, filiala Alba Iulia, se află manuscrise sau fragmente de codice și tipărituri cu interes muzical de mare valoare, precum codicele Ms. II 1 *Evangeliiar latin Codex Aureus*, fragment, cu scriere uncială și grafie muzicală din perioada *theta notation*, scris la Schola Palatina din Aachen, în anul 810, codicograf anonim, pergament, 111 file, 365 x 265 mm. Fragmentul din România cuprinde *Evangelia* după *Matei și Marcu* și un *frontispiciu cu genealogia lui Iisus Hristos*, iar cealaltă parte a manuscrisului se află la Biblioteca Vaticană ș.a. Un organist, compozitor și dascăl renumit sibian a fost Gabriel Reilich (1643–1677), de la care au rămas mai multe compoziții fragmentare, mai ales pentru bas cifrat.

Începând cu secolul al XVI-lea apar primele manuscrise religioase traduse în limba română, alături de primele tipărituri, netezindu-se astfel drumul către cântarea psaltică în limba poporului.

Din secolul al XVI-lea s-a intensificat activitatea de traducere și cultivare a limbii române în biserică și școală. Cărturari români de seamă, precum: mitropolitul Varlaam (1585–1657), mitropolitul Dosoftei (1624–1693), spătarul Nicolae Miclescu (1636–1708) ș.a., au început să traducă din cartea de căpătâi a religiei creștine: *Biblia cu Vechiul și Noul Testament*. Au apărut primele manuscrisele: *Psaltirea Hurmuzachi* (1500–15150), *Psaltirea Voronețiană* (1551–1558), *Codicele Voronețian* (1563–1583), *Psaltirea Scheiană* (1573–1578), *Cazania/Carte românească de învățătură* de mitropolitul Varlaam (1643), *Biblia/Vechiul Testament* de Nicolae Miclescu Spătarul (1661–1669), *Biblia/Psaltirea în versuri – Psalmii lui David* de mitropolitul Dosoftei (1680).

La 1634, domnitorul Moldovei Vasile Lupu (1634–1653) a întemeiat *Academia Domnească*, prima *Instituție de Învățământ Superior* din Moldova, pe lângă biserica *Trei Ierarhi* din Iași. Prima instituție de învățământ superior din Moldova, conform documentelor, fusese atestată la 1563,

înființată de domnitorul Ioan Despot Heraclidul (1561–1563) la Cotnari, Iași. Din *Academia Domnească* de pe lângă biserica *Trei Ierarhi*, mai târziu, la 1860, s-a dezvoltat *Universitatea* din Iași.

La începutul secolului al XVI-lea a fost introdus tiparul pe teritoriul Țărilor Române. Prima carte tipărită pe teritoriul românesc, la numai 38 de ani de la invenția lui Johannes Gutenberg (1445) a fost *Liturghierul*, tipărit la Curtea Domnească din Târgoviște, în 1508, la cererea domnitorului Radu cel Mare (1495–1508), de către ieromonahul Macarie din Muntenegru, în limba slavonă. La aceeași tipografie, ieromonahul Macarie a mai tipărit un *Octoih*, în 1510 și un *Evangeliiar*, în 1512. Următorii tipografi din Târgoviște au fost Dimitrie Liubavici, care a tipărit cărți religioase în limba slavonă, printre care *Molitvelnicul* (1545) și *Apostolul* (1547), și Filip Moldoveanu, la noua tipografie din Sibiu, unde a tipărit primele cărți religioase traduse în limba română. Prima carte tipărită în limba română, atestată de documentele vremii *Catehismul românesc*, a fost tipărită la Sibiu, în 1544, de Filip Moldoveanu. Continuatorul celor trei tipografi a fost diaconul Coresi, ce a început activitatea la Târgoviște și a continuat-o în noua tipografie de la Brașov, unde a tipărit *Evangeliiar slavon* (1546) și *Octoihul Mic slavon* (1557), iar în limba română *Tetraevangeliiar* (1561), *Molitvenic* (1564), *Apostolul* (1566), *Psaltirea* (1570), *Liturghier* (1570), *Octoih* (1574–1575), *Triod* (1578). Limba română provenind din Țara Românească și sudul Transilvaniei, folosită de diaconul Coresi în lucrările sale, a ajutat mult în procesul de formare a limbii literare. Fiul diaconului Coresi, Șerban, a tipărit, la 1582, *Vechiul Testament/Palia de la Orăștie*, alături de colaboratorul său, Marian diaconul.

La Alba Iulia/Bălgrad, au fost tipărite câteva lucrări în limba slavonă și română, foarte importante prin valoarea spirituală pe care au adus-o: *Evangeliiar slavon* (1579)¹⁰, *Graduale*, elaborat de Stefan Katona (1636)¹¹, *Noul Testament*, în limba română B-BAR cota I 159142, tradus la 1648, de starețul Silvestru de la Mănăstirea Govora și mitropolitul Ardealului Simion Ștefan (†1656), *Catehismul românesc*, B-BAR cota I 631850, tradus de preotul Ștefan Fogarași din Lugoj, tipărit de Martin Maior din Brașov (1648), *Psaltire*, în limba română (1651)¹².

În activitatea de cercetare dusă și pe alte meleaguri, am descoperit la Atena, în *Centrul de Cercetare al Folclorului Hellenic* de pe lângă Academia Elladei, o cântare de la finele secolului al XVI-lea, dedicată domnitorului Mihai Viteazul (1593–1601), cel care la **27 mai 1600** făcea *Prima Unire a Principatelor Române*. În rândurile vechiului cântec popular elen se desfășoară o adevărată istorie, în dedesubt fiind și dorința ascunsă a creatorului anonim elen de luptă contra asupritorului turc. Principele Mihai este prezentat ca un miracol salvator, cu crucea și spada în mână în fruntea unei flote mărețe *armada* (cântarea este din arealul elen !), un fel de Arhanghelul Mihail în luptă cu forțele răului, reprezentat de asupritorul turc. Vechea cântare elenă pe care am descoperit-o, care se află și în notație guidonică, se aseamănă cu balada românească, dând senzația unui același model cultural.

O personalitate aparte în cultura românească a secolului al XVII a fost ieromonahul franciscan Ioan Căianu (Căianu, 1629-1687). El a alcătuit un *Codex* ce îi poartă numele, cu 346 lucrări muzicale, în majoritate din repertoriul Europei de vest: corale, misse, arii, madrigale, motete și câteva lucrări instrumentale notate în grafia guidonică a timpului. Printre ele se numără și o serie de compoziții proprii, alături de culegeri din folclorul românesc, pe care le notează *Dansuri transilvane*.

O figură proeminentă în viața culturală românească medievală a fost domnitorul Dimitrie Cantemir (1673–1723). O personalitate de tip renașcentist, un mare cărturar din umanismului românesc a excelat ca: enciclopedist, filozof, istoric, geograf, etnograf, lingvist, muzicolog, compozitor și culegător de folclor, teoretician al muzicii, matematician și astronom de prestigiu. A devenit membru în 1714 al *Societas Scientiarum Brandenburgica*, *Academia de Științe din Berlin / Societas Regia Berolinensis* și a fost în corespondență cu filosoful și matematicianul Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646–1714). Crescut în credința creștin-ortodoxă, în atmosfera artei populare românești și a lumii bizantine de Constantinopol, a sesizat în lucrările sale, interferența dintre cultura orientală și cea europeană. În timpul șederii la Constantinopol, pe un sistem grafic muzical inventat de el, a cules și a transcris muzică turcească/orientală, dar și elenă și românească:

28 de peșrev, 10 ağır semâ'î, 2 beste, 2 'adjem tarab și 2 arii: Aria lui Cantemir și Aria Dervișilor. Muzica culeasă, aranjată și compusă de Dimitrie Cantemir se regăsește și astăzi în cultura muzicală turcească, românească și elenă.

La mijlocul secolului al XVII-lea, în 1688, la București, a fost tipărită **Biblia**, sub oblăduirea domnitorului Șerban Cantacuzino (1640–1688) și a logofătului său Constantin Brâncoveanu, urmașul la tron, prima traducere completă, monument de limbă, credință și cultură românească, dintre cele mai importante traduceri din epoca modernă. La tălmăcirea ei, domnitorul Șerban Cantacuzino a orânduit un grup de erudiți și clerici români și eleni, precum: frații Radu și Șerban Greceanu, fratele domnitorului stolnicul Constantin Cantacuzino, autorul *Prefaței*, semnată de Teodosie mitropolitul Țării Românești și de patriarhul Ierusalimului Dosithei, posibil arhiepiscopul Gherman Neon Patron cea mai importantă personalitate culturală bizantină a timpului ce se statornicise în Valahia și fostul episcop de Huși Mitrofan, care a fost consilier tehnic de editare și tipărire. *Biblia* a avut o mare răspândire pe întreg teritoriul românesc și în afara granițelor. La 300 de ani de la editare, în 1988, *Biblia* lui Șerban Cantacuzino a fost reeditată în facsimil și transcriere. George Călinescu scria ¹³: ... *Biblia românească (1688) reprezintă pentru poporul român ceea ce a reprezentat Biblia lui Luther pentru germani ...*

Un alt domnitor de frunte, din epoca europeană a Luminilor, care s-a distins prin erudiție și spiritul demnității de român, imprimând culturii religioase și laice o putere vitală excepțională, cu o largă receptivitate la cuceririle vieții spirituale ale epocii, alături de Dimitrie Cantemir și Șerban Cantacuzino, este Constantin Brâncoveanu (1688–1714). A fost protector al credinței creștine și al artelor, un *mecena* al tiparului și școlilor în limba română atât în Valahia cât și în Transilvania, susținând financiar pregătirea tinerei generații. S-a înconjurat de mari personalități de cultură din țară și străinătate. *A susținut introducerea limbii române în biserică și școală*. A fost ctitorul unor importante mănăstiri și biserici, promovând un stil aparte arhitectural, care a trecut în istorie sub numele *stil brâncovenesc*. La 1694 domnitorul Constantin Brâncoveanu a înființat *Academia*

Domnească, pe lângă Mănăstirea Sfântul Sava, prima instituție de învățământ superior din Țara Românească. Ca mare iubitor de țară, pentru întreaga sa activitate culturală și religioasă și pentru sfârșitul martiric pe care l-a avut, Biserica Ortodoxă Română l-a canonizat, în 1992, *Sfânt*, sub numele *Sfinții Mucenici Brâncoveni*, sărbătoriți pe 16 august.

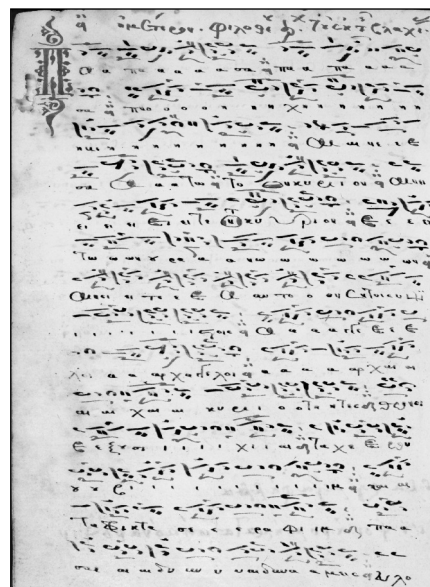
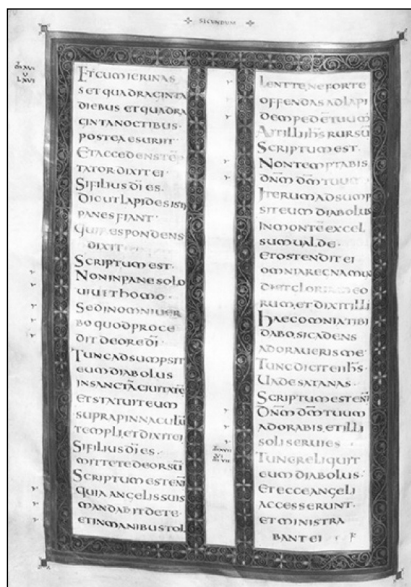
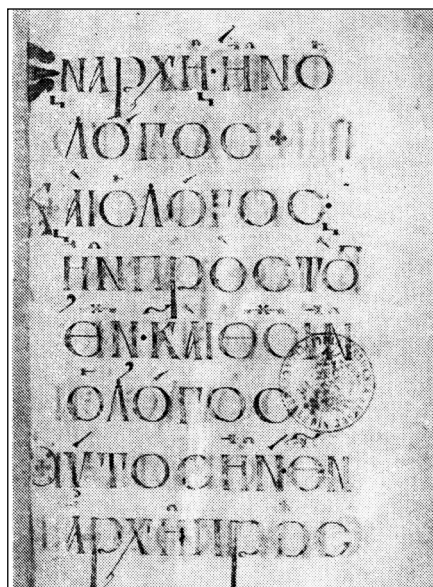
Un mare promotor al culturii românești din perioada brâncovenească a fost ieromonahul din Georgia, Antim, naturalizat valah. Pe lângă vechea tipografie de la mănăstirea Dealu, înființată de domnitorul Radu cel Mare (1495–1508), cele de la Târgoviște, întemeiate de principele Radu Paisie (1535–1545), voievodul Matei Basarab (1632–1654) și cea înființată la București, în 1678 de Varlaam mitropolitul, el întemeiază, cu sprijinul domnitorului Brâncoveanu, patru tipografii, la: Buzău (1691), Snagov (1694), Râmnicu Vâlcea (1705) și Târgoviște (1708), traducând și tipărind cărți religioase pentru slujba ortodoxă, teologie, cărți de învățătură ș.a., în special în limba română, dar și în elenă, slavonă, arabă, turcă și georgiană, un număr impresionant de cărți, într-un tiraj foarte mare. Ajungând la rangul de mitropolit al țării (1708), pentru credința și activitatea sa a fost ucis de turci (1716). Sub domnia lui Constantin Brâncoveanu fost încurajată traducerea slujbei religioase ortodoxe în limba română *românirea* după cum spunea mai târziu Anton Pann¹⁴, care s-a realizat prin ieromonahul **Filotei sin (fiul) Agăi Jipei**. Acesta, la 24 decembrie 1713, a terminat de tălmăcit slujba bizantină a anului bisericesc: 1193 de cântări psaltice, adunate în *Psaltichia rumânească/Catavasier, Sfânta Liturghie, Anastasimatar, Antologhion-Stihirar, Penticostar, Triod* compuse de diferiți psalți compozitori bizantini și de el, în Ms. ro B-BAR 61. *Antologhionul* său a fost tipărit în anul următor (1714) sub denumirea de *Catavasier*, de mitropolitul Antim, în 4000 de exemplare, din ordinul domnitorului Brâncoveanu, cu porunca strictă de a fi utilizată de către toți preoții țării. În luna martie 2016 am descoperit la Mănăstirea Iviron, Muntele Athos, *manuscrisul original* a lui Filotei Jipa, premergător *Psaltichiei românești*, sub cota 1160 *Antologhion*, scris la finele secolului al XVII-lea. Există un proiect de a prezenta acest manuscris, însoțit de comentariile necesare, alături de file din codice expuse în pre-

mieră. Psaltichia rumânească a lui Filotei Jipa a fost cel mai complex opus de muzică bizantină tradus/adaptat, creat în limba română. La finele Evului Mediu pe teritoriul României s-a continuat și s-a amplificat munca de *românire*, de tălmăcire și creare a unei muzici psaltice autohtone, construită pe pilonii bizantini sacri. Iată compozitorii și operele lor: Iosif protopsaltul de la Mănăstirea Neamț (1710?–1790?), Mihalache Moldovlahul protopsaltul (1720?, Iași-1790?, București), Ioniță Pralea protopsaltul (1769, Vulcinețul, Răzăși, Soroca-1847, Iași) ș.a. Ultimul capitol al Evului Mediu românesc muzical a fost cel al compozitorilor de origine română revelați de noi de la Muntele Athos și Constantinopol, cu activitatea lor creatoare, cercetând răspândirea codicelor în țară și străinătate ale vlahilor: Panaghioti Hrisafi cuțovlahul (1620? Macedonia-1690?, Constantinopol), arhiereul Gherman de la Patra cea Nouă (1620? Târnovo, Larisa-1706?, București), preotul Bălașu/Balasie iconom stavrofor Țarigrădeanul (1610? Peloponnes-1701, Constantinopol), ieromonahul Cosma Macedoneanul (1620? Midia-1692, Mănăstirea Iviron, Muntele Athos), protopsaltul Curții Ungrovlahiei Iovașcu Vlahu (1650? Valahia-1730?, Muntele Athos), protopsaltul Moldovlahiei Damian Iviritul Sfetagorețul (1660?, Veria, Macedonia-1730?, Mănăstirea Vatoped Muntele Athos), protopsaltul Vlatiru/Manouil Vlahu (1700?, Macedonia-1770?, Muntele Athos ș.a.

O serie de pictori străini s-au ocupat să surprindă fragmente de epocă medievală, precum Auguste Raffet în prima parte a secolului al XIX-lea, contele Amedeo Preziosi, în partea a doua a secolului al XIX-lea ș.a.

Nicolae Iorga se exprima despre valorile spirituale și culturale ale neamului românesc în lume: „Smeriții călugări au înzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfântă, cu o artă în legătură cu gustul și cu nevoile lui, au sprijinit statul fără a se lăsa înghițiți, au călăuzit neamul pe drumurile pământului fără a-și desface ochii de la cer și au ridicat mai sus ramurile gospodăriei românești, dând istoriei culturii noastre cărturari, caligrafi, sculptori, argintari, oameni de stat, ostași, mucenici și sfinți”.¹⁵

Anexăm trei reproduceri ce ar putea susține, imagistic, considerațiile de mai sus:

I. Pentru Evul Mediu Timpuriu
1. Ms. I-BU 160 IV-34

Ευαγγέλιον/Evangelhilar elen, f. 5, cu scriere uncială și grafie muzicală din perioada theta notation, secolul al IX-lea, Constantinopol, codicograf anonim. Pergament 156 foi, 24,5x16,8 cm. Biblioteca Universitară din Iași

2. Ms. II. 1 Evangelhilar latin, Codex Aureus, f. 48, cu scriere uncială și grafie muzicală din perioada theta notation, scris la Schola Palatina din Aachen, în anul 810, codicograf anonim, pergament, 111 file, 36,5x26,5 cm. Biblioteca Națională a României, Filiala Alba Iulia

II. Pentru Evul Mediu Dezvoltat,
prima traducere integrală din limba elenă în română a slujbei religioase creștin-ortodoxe Filothei Jipa Ieromonahul, Ms. 1160 Psaltichia rumânească/Antologhion, f. 347v, scris la finele secolului al XVII-lea. Se observă semnătura autorului. Mănăstirea Iviron, Muntele Athos. Prezentare în premieră.

Note

¹ Vezi *Codicele Efraim* de la Biblioteca Națională din Paris. Descrie de Fokas Fokaidis/Φωκάς Φωκαΐδης, *Η παραδοσιακή τέχνη της Εκκλησιαστικής μουσικής*. Λευκωσία, 1986, σελ. 17./Fokas Fokaidis, *Tradiția artei muzicale eclesiastice*. Lefkosia, 1986, p. 17.

² F. Fokaidis, *Tradiția artei muzicale eclesiastice...*, op. cit., p. 19.

³ Vezi și I.D. Petrescu, *Les Idiomèles et le canon de l'Office de Noël*. Paris, 1932, p. 39.

⁴ În 1046 episcopul Gerardo a fost ucis de către unii pretendenți la tronul Ungariei.

⁵ Gerard episcopul din Cenad, *Deliberatio supra hymnum trium puerorum ad Isingrimum Liberalem*. Tipărit de Episcopul transilvănean Ignatius Batthyány, la 1790. Reeditare selectivă, sub îngrijirea lui Răzvan Teodorescu, Editura Meridiane, București, 1984.

⁶ Vezi și *Istoria învățământului din România*. Îngrijire de Șt. Pașcu. Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983, tom I, p. 72.

⁷ M.I. Spinei, *Manuscrise muzicale psaltice bizantine și de tradiție bizantină din România*. Editura Biserica Ortodoxă Română, Tom I, anul CXXIII, nr. 4–6, Tom II, anul CXXIII, nr. 7–12, București, 2005. Și în extras.

⁸ Vezi Ms. B-BMS 70m (Catalog Spinei 537) *Anastasimatarion-Octoih*, scris în grafia slavă kriuki, la 1873, codicograf Grigorie Kidinic. Vezi M. I. Spinei, *Manuscrise muzicale psaltice bizantine și de tradiție bizantină din România...* op. cit., tom II, p. 342.

⁹ O.L. Cosma, *Hronicul muzicii românești*. Editura Muzicală, București, 1973, tom I, p. 280, 282, 330–348.

¹⁰ Apud V. Tomescu, *Muzica Renașterii...*, op. cit., tom II, p. 135.

¹¹ *Ibidem cit.*, tom II, p. 135.

¹² *Ibidem cit.*, tom II, p. 136.

¹³ G. Călinescu, *Istoria literaturii române*. Editura Fundației Regale pentru Literatură și Artă, București, 1941.

¹⁴ Anton Pann, *Fabule și istorioare*. Prefață. București, 1841, p. 4.

¹⁵ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*. Prefață. Institutul de Arte Grafice, București, 1905.